

احیای دوباره اصالت‌ها

تصویری از مرمت یک اثر خطی در مرکز مرمت و حفظ آثار کتابخانه آستان قدس رضوی

مریم دهقان با بازدید از فضای کتابخانه حرم مطهر رضوی و بخش‌های مختلف آن برای هر کتاب دوستی جذاب است؛ به‌ویژه آنکه بتوان یکی از بخش‌های حساس آن را از نزدیک دید و با افرادی که روزانه در هوای آن نفس می‌کشند و کار می‌کنند، آشنا شد. آن‌هم زیر سقف مکانی به نام «مرکز مرمت و حفظ آثار کتابخانه آستان قدس رضوی». این مرکز با هدف حفظ میراث فرهنگی اسلامی، طبق اسناد موجود، با قدمتی نزدیک به پانصد سال و در زمان صفویه، تأسیس شده است و تخصصی‌ترین واحد مرمت در شرق کشور است که با اسیدزدایی سند و کتاب، استحکام بخشی اسناد و نسخ خطی، صحافی منابع چاپی، آفت‌زدایی، سم‌پاشی و مرمت عکس‌ها برای حفظ آثار و اشیای تاریخی و هنری تلاش می‌کند.

تنفسی یک ساعته در هوای تاریخ

به دلیل حساسیت کاری مرکز، ورود به این مکان برای هرکسی امکان‌پذیر نیست؛ آن چنان که خیلی از کارکنان آستان قدس رضوی هم امکان ورود به این بخش را ندارند. با این حال بخت با ما یار بود و فرصتی فراهم شد تا همراه قدیمی‌ترین کارمند کتابخانه آستان قدس رضوی وارد این ساختمان سه طبقه شویم و مراحل آماده‌سازی آنچه در موزه‌های آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، از نزدیک ببینیم. لذت عجیب و وصف‌ناپذیری دارد قدم زدن و ساعتی معاشرت با کارشناسان مرمت آثار و تماشای کارگاه‌های دیدنی که در آن نسخه‌های خطی مربوط به قرون مختلف تاریخی، در کنار تابلوهای نقاشی و آثار سنگی و چوبی دوران صفویه و قاجاریه، مرمت می‌شود. انگار در ماشین زمان قدم گذاشته و توانسته‌ایم چند صفحه از کتاب تاریخ را ورق بزنیم.

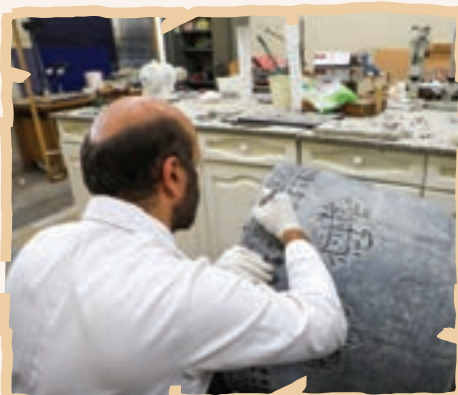
بیمارستان کتب خطی در حرم امام رضا(ع)

دکتر سید صابر مرجانی که راهنمای حضور ما در مرکز مرمت و حفاظت آثار است، اینجا را به بیمارستانی تشبیه می‌کند که بیمارانش، نسخ خطی و آثار تاریخی هستند. مرجانی می‌گوید: «اینجا مانند بخش پاتولوژی است که دلیل مریضی افراد را تشخیص می‌دهند و سپس کارشناسان و پرستاران کتاب، تلاش می‌کنند مریضی کتاب را درمان کنند. ممکن است این درمان از یک روز تا یک سال طول بکشد و پس از این است که کتاب از بخش پاتولوژی بیمارستان کتاب‌ها مرخص شده. به بخش مرمت می‌رود. وی ادامه می‌دهد: «در بخش مرمت، آسیب‌های فیزیکی که به کتاب وارد شده - مانند پارگی یا خوردگی حشرات - را برطرف می‌کنند و آن را به مخزن می‌برند تا در آنجا نگهداری شود. مرمت آثار و منسوجات هم در همین ساختمان انجام می‌گیرد؛ از جمله مرمت فلزات، چوب و تابلوهای نقاشی یا سنگواره‌ها که هرکدام به روش خودش انجام می‌شود». روی دیوار کنار راه پله‌ها، تابلوهایی آویخته‌اند که شناسنامه برخی آثار مرمت شده روی آن‌ها درج شده است؛ مانند بازسازی شمشیر و روکش و غلاف‌های چرمی، اتوی چدنی یا کتاب‌هایی که دچار موش‌خوردگی شده‌اند و به عنوان نمونه در ساختمان نگهداری می‌شوند. عوامل تخریب هراتر می‌تواند فیزیکی، بیولوژیکی یا شیمیایی باشد که هرکدام نحوه پیشگیری، مداوا و مرمت مخصوص به خود را دارند.

۱۲۰ هزار نسخه در مخازن خطی، موجود است

همچنین مدیر مرکز مرمت آثار فرهنگی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی که بیش از بیست سال است مدیریت این مرکز را بر عهده دارد، توضیح می‌دهد: «اینجا ابتدا به عنوان قسمتی از سازمان کتابخانه فعالیت می‌کرد. اوایل دهه ۷۰ تبدیل به بخش صحافی شد و در دهه ۸۰ نیز به اداره تغییر یافت. اکنون نیز حدود چهار ماهی است که به عنوان مرکز مرمت آثار شناخته می‌شود». سیدعلی طباطبایی در ادامه به بخش‌های این مرکز اشاره کرده، می‌گوید: «اینجا آثار را به دو دسته تقسیم می‌کنیم؛ بخش منسوجات که شامل مرمت سفال، چوب، فلز و نقاشی می‌شود و بخش مرمت نسخه‌های خطی که حجم بیشتری از کار را به خود اختصاص می‌دهد. هراتری هم که به دست ما می‌رسد، با آستان قدس خریداری‌اش کرده یا اهدایی و وقفی افراد حقیقی و حقوقی است». وی می‌افزاید: «نسخه‌های خطی از بخش مخزن خطی که حدود ۱۲۰ هزار نسخه در آن موجود است، به این مرکز می‌آیند و به مخزن بازمی‌گردند. آثار تاریخی نیز مربوط به موزه آستان قدس است که بعد از مرمت، در موزه نگهداری می‌شود و در معرض دید عموم قرار می‌گیرد».

مرمت ۱۰۰۰ نسخه خطی به صورت سالانه

به گفته طباطبایی، آثار مخازن خطی، مجموعه آثار و موزه‌ها، مرتب‌پایش می‌شوند تا اگر نیاز به مرمت داشته باشند، به مرکز ارجاع داده شوند. مدت مرمت هریک از آثار نیز بستگی به میزان آسیب و خوردگی آن‌ها دارد؛ ممکن است یک نسخه خطی باقی‌مانده از قرن پنجم، تنها نیاز به مرمت جلد داشته باشد و کارش در دوره تمام شود و برعکس، یک نسخه مربوط به قرن سیزدهم باشد اما کار مرمت آن یک ماه یا بیشتر طول بکشد. درباره منسوجات نیز همین‌گونه است؛ برای نمونه یک پایه چراغ فانوسی داشتیم که چهار نفر، شش ماه روی آن کار می‌کردند. علاوه بر این‌ها، گاهی ۲ هزار سکه به مرکز می‌آید که روی تک‌تکشان کار می‌کنیم. همچنین به طور میانگین، سالانه حدود پانصد تا هزار نسخه خطی و دیگر آثار، مرمت می‌شوند.

مرمت ۱۴۰۰ ساله و بیشتر از آن

قدمت آثار و نسخ خطی که به اینجا می‌آیند، هم وصف‌ناپذیر است. مدیر مرکز مرمت آثار فرهنگی سازمان کتابخانه‌ها در این باره توضیح می‌دهد: «قدیمی‌ترین مرمت‌ها، معمولاً مربوط به نسخه‌های خطی است که قرآن‌هایی منسوب به ائمه اطهار(ع) و باقی‌مانده از قرن اول هجری را شامل می‌شود. با این حال سفال‌هایی هم داشته‌ایم که برخی از آن‌ها مربوط به دوران قبل از میلاد مسیح(ع) است. دورپوش ضریح مطهر از دوره صفویه، فرش‌های تاریخی، درب مقبره خالصی مربوط به دوره تیموریان، ترمیم قسمتی از پرده کعبه و آثاری از سکه‌های دوران قبل اسلام که مربوط به ساسانیان است. جزو آثار و اسنادی است که در این مرکز مرمت شده‌اند».

بخش حساس قرنطینه و تشخیص و درمان آثار

یکی از کارشناسان مرکز مرمت آثار فرهنگی سازمان کتابخانه‌ها، خانم جوانی است که دوازده سال سابقه کار در بخش آسیب‌شناسی دارد. نحوه مرمت یک اثر هم براساس تشخیص نوع آسیب، انجام می‌گیرد. این یعنی اشتباه در ابتدای کار، سبب اشتباه در باقی مسیر مرمت می‌شود. مریم باقرپور می‌گوید: «کار در این آزمایشگاه، دو بخش دارد؛ بخش قرنطینه و آفت‌زدایی، بخش فن‌شناسی و آسیب‌شناسی». به گفته این کارشناس، ابتدا تمام آثار و اسناد در بخش قرنطینه بررسی می‌شود که اگر اثر یا سندی آلوده باشد، باید آن آلودگی رفع و بعد آن اثر یا سند وارد مخازن و موزه شود. اگر هم آلودگی نداشته باشد، وارد مرحله فن‌شناسی و آسیب‌شناسی می‌شود. در اتاق قرنطینه، بررسی دقیق تر صورت می‌گیرد و اگر سند آفتی داشته باشد، نوع آن تشخیص داده می‌شود و براساس نوع تشخیص، درمان هم انجام می‌شود. اگر اثر یا سند قارچ یا کپک فعال داشته باشد، ابتدا پاک‌سازی و گردگیری و در نهایت آفت‌زدایی می‌شود. اگر هم اسیدی باشد، پی‌اچ (PH)، آن را می‌سنجیم تا ببینیم این کتاب چه اندازه اسیدی است تا سپس اسیدزدایی شود.

آسیب‌شناسی آثار و اسناد با محلول‌های سمی

قربان پور در ادامه، بخش فن‌شناسی و آسیب‌شناسی را معرفی می‌کند و می‌گوید: «در این قسمت، جنس اثر، میزان و نوع خوردگی شناسایی می‌شود؛ مثلاً اگر کوزه‌ای سفالی یا فلزی به ما داده شود، آلیاژ و جنس آن را تشخیص می‌دهیم. اگر خوردگی فعال و زنگاری روی اثر نباشد، با استفاده از روش‌های درمانی، آن خوردگی رفع می‌شود و آن را غیرفعال می‌کنیم. در بخش الیاف نیز بعد از تشخیص نوع الیاف که آیا رنگ می‌دهد یا خیر و اینکه آیا مرمت‌کار اجازه شست‌وشو دارد یا خیر، اطلاعاتی به آن‌ها داده می‌شود و بعد از طی این دو مرحله، اثر به بخش کارگاه فعالیت‌های مرمت می‌رود. بستگی به نوع اثر و آسیب‌هایی که به هریک از آثار و نسخه‌ها وارد آمده است. این مراحل و نوع مرمت، متفاوت است». نگاه‌ی به اطراف آزمایشگاه می‌اندازم. درون قفسه‌ها، بالن‌های ریزودرشتی چیده شده است که در هرکدام از آن‌ها، محلول‌های خوش‌رنگ اما خطرناکی وجود دارد. از خانم قربان‌پور که به دلیل فضای کاری‌اش ماسک زده است، می‌پرسم: «کار در این آزمایشگاه خطرناک نیست؟» او حرفم را تأیید می‌کند و با اشاره به تعدادی از محلول‌ها می‌گوید: «ما برای شناسایی نوع، جنس و آلیاژ آثار، ناگزیریم با این محلول‌ها کار کنیم که البته برخی از آن‌ها سمی هستند».

هدف از پایش‌های محیطی، پیشگیری از نابودی اسناد است

کارشناس آزمایشگاه مرکز مرمت آثار فرهنگی سازمان کتابخانه‌ها، بخش پایش‌های محیطی را که نقش مهمی در روند مرمت آثار دارد، معرفی می‌کند و می‌گوید: «پایش‌های محیطی منظم به صورت دوره‌ای و هفتگی برای آثاری که در مرکز موزه‌ها و مخازن نگهداری می‌شود، انجام می‌شود. ما در این پایش، وضعیت نور، محیط، دما، نوع حشرات، میزان رطوبت و... را می‌سنجیم تا اگر هرکدام از این عوامل از استاندارد خود دور شدند، آن را به بخش مربوط گزارش دهیم تا اصلاح شود و به شرایط مناسب برگردد؛ به طور مثال، میزان رطوبت بر ماندگاری یا تخریب آثار و اسناد، تأثیر فراوان می‌گذارد. علاوه بر پایش‌های محیطی که مرتب و هفتگی انجام می‌شود، گاهی فردی که در محل موزه یا مخزن فعالیت می‌کند، نیز به ما اعلام می‌کند تغییری در اثر دیده است و ما آن را بررسی می‌کنیم».

زمان و تاریخی که عادی شده است

همه افرادی که در این مرکز فعالیت می‌کنند، تحصیل‌کرده مقاطع مختلف در رشته مرمت آثار تاریخی‌اند؛ از کارشناسی بگیرند تا مقطع دکتری و برخی از آن‌ها اهل تحقیق و پژوهش هم هستند. حسین قرقانی، دکتری رشته مرمت آثار تاریخی دارد و در بخش مرمت اسناد، فعالیت می‌کند. او در حال مرمت یک نسخه قرآنی قدیمی است که یک نفر در سال ۱۱۳۴ قمری وقفش کرده است و نسخه‌ای نیز در دست دارد که حدوداً مربوط به قرن ششم یا هفتم است. در بخش دیگری که بیشتر کار صحافی و مرمت نسخ خطی انجام می‌دهند، شش خانم جوان مشغول فعالیت هستند. یکی از آن‌ها، مشغول مرمت صفحه‌ای از قرآن کریم است که مشخص است قدمت زیادی دارد. از یکی‌شان می‌پرسم: «این قرآن مربوط به چه زمانی است؟» انگار برایشان کار روی این نسخه‌های قدیمی عادی شده است. او همان‌طور که سرش به کار گرم است، بدون آنکه از دقتش کم شود، جواب می‌دهد: «این قرآن باید مربوط به قرن چهارم یا پنجم هجری باشد».